

Az Én, a szelf, a tárgy, a test

Az ezredvégi olvasó József Attila-képe kettős tükörből visszaverődő kontúrok nyomvonalán képződik meg. Az egyik tükörben magának az életműnek a kontúrjai tükröződnek. Ennek a korpusznak a törzsét az 1922 és 1936 közötti, azaz a költő élete folyamán megjelent hét verseskötet versanyaga alkotja, majd mindaz, amit ehhez az „összes versek” kiadásai hozzáadtak (1937, az utolsó év költeményei, a töredékek, zsengek stb., az „összes versek” több kiadásába is bekerült *Curriculum vitae*), s folytatódik tovább a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* 1990-ben a széles olvasóközönség elé került, továbbá József Attila tanulmányainak, filozófiai írásainak, levelezésének szövegeivel. Ennek a szövegekörpusznak nagy szintézise az *Összes Művek*, illetve az *Összes Versek* két kritikai kiadása (1952–67, illetve 1984).

A másik tükör a recepció által megjelenített portré változó, alakuló, idők folyamán átrajzolódó kontúrjait tükrözi. Rendkívül izgalmas szövegekörpusz ez, többpolcnyi szakirodalom, amely a húszas évektől, e költészet megjelenésétől máig más-más évtizedekben más-más József Attila-képet tár elénk. Példaként csak néhány ilyen portrévázlatot említek most: a „vonalas”, marxista, ideológia által uralt irodalomtörténet-írás és kritika József Attila-képét (József Attila, a proletárköltő, az osztályharcos József Attila), amely a tankönyvekben jelen levő kánonként is sokáig akadályozta egy árnyaltabb József Attila-kép létrejöttét; a XX. század utolsó negyedében a kései József Attila-képet megalkotó, s költészetének súlypontjait is a kései versek kontextusában láttató recepcióét, a szürrealizmus, a groteszk, az egzisztencializmus, a filozófia, a hermeneutika, a lélektani megközelí-

tések aspektusából megképződő portréváltozatokat stb. A panoptikum sokfélesége, sokrétősége egyaránt képezi le e költészet különféle, egymásra rétegződő szakaszait és poétikáit, valamint a recepció alakulásrajzát.

Majd hét évtizede lezárult életmű - tovább íródó recepció. A mérleg egyik serpenyőjében egy (vastagabb) könyvnyi versanyag s néhány más műfajú szöveg, a másokban a már említett, többpolcnyi, könyvtárnyi vonatkozó irodalom. Nincsen ebben semmi meglepő és különös: minden nagy, jelentős költészet, mint amilyen József Attiláé is, időben és térben hosszan és messzire tartó recepcióhullámokat indukál. Közben pedig megképződnek a recepció szigetei, súlypontjai, „nevei” is: Szabolcsi Miklós több évtizeden át íródó, többkötetes monográfiája, Tamás Attila, Németh G. Béla, Tverdota György, Beney Zsuzsa, Szigeti Lajos Sándor kötetei, tanulmányai, versinterpretációi... Mindezt laza keretként a költőt életében körülvevők (köztük különösen az őt körülvevő nők) kötetei keretezik (Németh Andoréi, József Joláné, Vágó Mártáé, Szántó Judité, Illyés Gyuláné Kozmutza Flóráé).

József Attiláról írni ma egyszerre kihívás és megkötés. A vershez, a költői nyelvhez való viszony szüntelen változásai e költészet újraolvasását s a róla alkotott kép folytonos felülírását igénylik, miközben a polcnyi, könyvtárnyi recepció nagy súllyal nehezedik a portré rajzolójára: lehet-e, s hogyan, mi módon lehet újat mondani erről a költészetről, egy-egy József Attila-versnek vannak-e, léteznek-e még az eddigi recepció során kimerítetlen részletei, vonatkozásai?

*

A legújabb József Attila-kutatások sorából, hullámából Bókay Antal¹ monográfiáját emelném ki, amely az irodalomtörténet-írásban, irodalomtörténeti gondolkodásban az ezredforduló táján beállt új felismerések nyomvonalán haladva vázol fel egy új, árnyalt József Attila-portrét. Egészen pontosan: József Attila poétikáit a korai modernség szimboliztikus beszédmódjától indulva az avantgárd metonimikus ábrázolásán, majd a késő modern tárgyias költészetén át haladva vázolja fel - miközben ez utóbbi formáció több változatát vonultatja fel -, hogy végül a *Szabadötletek...* szövegének centrumnélküliségében és narratív szétszóródásában a posztmodern életézés és beszédmód jelenségére hívja fel a figyelmet. Bókay monográfiájában - miként címében is jelzi - több poétika megletéről beszél József Attila kapcsán, minthogy „nagy költőkre feltétlenül jellemző: műveikben egyrészt az adott időszakban lehetséges esszenciális konstrukciók reprodukálására törekcsenek, másrészt viszont (és talán ép-

¹ Bókay Antal: *József Attila poétikái*. Gondolat Kiadó, Bp., 2004

pen ez adja igazi jelentőségüket) jelzik ezek kivitelezhetetlenségét, tarthatatlanságát is” (11. l.). Közben pedig kirajzolódik az a költészeti háló, amelynek szövedékéhez a József Attila-líra több szálon is kapcsolódik: a Baudelaire-rel induló (s Rimbaud-val és Mallarméval folytatódó) modern költészet „romantikátlanná tett romantikája”, Coleridge szimboliztikus, Wordsworth immamens poétikája, a XX. század első harmadának szimbolikusból tárgyiasba forduló modern költészete (E. Pound, Eliot, Stevens, Williams), ahol „már nem személymodellek, virtuális egyének (tehát konstruált interioritások), hanem a személyes értelem homológ struktúráját rejtő tárgykonstrukciók (...) beszélnek” (22. l.). A XX. század közepén azután, miután ez a tárgyias költészet visszaszorul (minthogy „Auschwitz után kétségessé válik a tárgyi tér [...] benső, lényegi megbízhatósága”), többféle továbblépés lehetősége adódik (26. l.). József Attila esetében majd a modern értelemben vett „vallomásos” költészet képezi a továbblépés lehetőségét.

Bókay Antal József Attila költői jelentőségét épp abban látja, hogy „alig másfél évtizedes költői munkássága során kiemelkedően sok poétikai stratégiát dolgozott ki (és aztán érvénytelenített egy másikkal). Ezek közül egy-egy is legendának bizonyult arra, hogy egész életre szóló beszédmódként szolgáljon neves kortársainál” (29. l.). Míg Bókay szerint a szimbolikus beszédmód és az avantgárd metonimikus beszédmódja csupán elrugaszkodási pontok, a tárgyias költészet lesz „József Attila első saját beszédmódja, amit jószerevével ő maga, a semmiből teremtett meg (...). József Attila ettől, a tárgyias költészettől lett meghatározó költővé. (...) Végül a tárgyias költészet ontológiai alapjainak megrendülésével egy sajátos, *vallomásos beszéd* vált költészetében uralkodóvá” (29. l.). A monográfus e sajátos vallomásosság megnyilvánulását előrelépésként könyveli el, amely „az európai és amerikai költészetben csak később, a háború után formálódik meg” (30. l.).

A József Attila-líra alakulásrajzát a monográfia egy-egy centrális jelentőségű vers elemzésével szemlélteti. Ha kétségeink lennének afelől, hogy lehet-e egy-egy, az életművön belül antologikus szerepet betöltő versről ma még újat mondani, e kétségeinket nyomban eloszlatják az olyan versinterpretációk, mint amilyenek például a *Klárísoké*, *A hetediké*, vagy a *Kései siratóé*. Bókay a *Klárísoké* nagyszerű verselemzésében a képek mikroelemzésének eredményeképpen jut arra a felismerésre, hogy a költemény a tárgyias vers korai, szecessziós-szimbolista énközpontúságon túli stádiumát jelzi. Míg versinterpretációjában a *Téli éjszaka* a szubjektum, a költői személy kiemelt helyzetének megszüntetésével a tárgyias költészet kiteljesedését jelzi, *A hetediké* a szelf tárgyiaságának a példája, ahol a lét már nem látható be mérnöki módon, hanem fragmentumokból, vélet-

lenszerű megvalósulásokból áll. A következő lépés, stádium az *Eszmélet* című költeményben érhető tetten, amelynek XII. szakaszát Bókay egyfajta „belső tárgyiasság” példájaként interpretálja. József Attila lírájának további alakulása, miután 1934 utántól a költő a világ tárgyiasság struktúrájának megbomlását tapasztalja, egy újfajta vallomásosság jegyében ölt formát. Ennek az újfajta vallomásosságnak a centrumában a privát történet áll, amelyen belül a tárgyak olyan allegorikus konstrukciók, amelyek segítségével nem kollektivitáson és vallásos hiten alapuló, hanem egyéni allegóriateremtés megy végbe. Egyfajta önismereti narratíva ez, amely József Attila önéletrajzi verseiben (például a *Kész a leltárban*), prózai (*Curriculum vitae*) és pszichoanalitikus „önéletrajzában” (*Szabad-ötletek jegyzéke...*) konstruálódik. Ezen az önismereti narratíván belül jutnak felszínre az anya-gyermek, a gyermek-apa, valamint a felnőtt-gyermek viszonyát képviselő tárgyiasságstruktúrák. József Attila ilyen jellegű vallomásversei és -szövegei ún. ösztöntárgyakra épülnek. Ilyen belső ösztöntárgy az anya, amelyről a költő két típusversben (*Az a szép, régi asszony, Kései sírató*) kétféle lélektani pozíció mintáját alkotta meg. E tárgypoétikától jut el végül a költő a *Szabad-ötletek jegyzéké...*-ben a „testpoétikáig”, ahol a „személy, az élet voltaképpen nem más, mint a fájdalmak, vágyak, szükségletek testként, saját testként való olvasata” (225. l.).

A monográfiából kikerekedő József Attila-portré egy sokrétű és sokhangú költészet képét eredményezi. Ez a felismerés természetesen nem új számunkra. A monográfia újdonságát és értékét az jelenti, hogy József Attila sokféle poétikáját a modernség beszédmódjainak, paradigmáinak kontextusában láttatja. E nézőpontból húzhatók azután átlók a kortárs európai irodalom hasonló beszédmódokat reprezentáló költői életműveinek irányába. Bókay monográfiájának értékét nemcsak ezek a kapcsolódási pontok jelentik. Legalább ennyire lényeges, hogy a költői út egy-egy állomásának bejárása közben termékeny módon alkalmazza a magáról az egyes versekben is jelt adó pszichoanalízis, valamint Heidegger, Derrida, Foucault, Wittgenstein, Lacan és mások egy-egy lélektani, filozófiai vagy poétikai kérdést megvilágító tételét, s úgy építi be például Németh G. Béla önmegszólító verstípusról szóló nevezetes tanulmányának vonatkozásait, hogy egyben felül is írja azokat. Nemcsak József Attila beszédmódjairól szól ez a könyv. Maga a monográfus is kialakítja a recepció egy újfajta beszédmódját, amely ideológiai sallangok nélkül beszélni olyan, épp a több évtizedes ideológiai sallangok miatt problematikusává vált fogalmakról, mint amilyen például az osztályharc, a marxizmus. E monográfia várhatóan domináns helyet fog elfoglalni a József Attila-centenárium alkalmából felerősödő recepció kontextusában.